

Ivana Pantelić,

Institut za savremenu istoriju, Beograd

„OSLOBOĐENJE ŽENSKINJA“: PRVE SRPSKE FEMINISTKINJE I NJIHOVI EVROPSKI UZORI*

Apstrakt: Rad se bavi društvenim i kulturnim transferima prema prvim srpskim feministkinjama i njihovima filofeminističkim podržavaocima. Posebna pažnja posvećena je uticajima ruskih socijalista, zapadnih liberala i potonjih nemačkih socijaldemokrata. Ove političke ideje su, u velikoj meri, uticale na razvoj feminističkih ideja i ženskog pokreta u srpskom društvu devetnaestog veka. Prvi uticaji došli su od studenata i studentkinja sa zapadnih univerziteta, posebno u Cirihu, u Švajcarskoj, kao i u Sankt Peterburgu, u Rusiji. Srpski socijalisti, sa Svetozarom Markovićem kao najvažnijim među njima i Anka i Milica Ninković, bili su pioniri i pionirke feminizma u Srbiji u XIX veku.

Ključne reči: feminizam, socijalizam, liberalizam, kulturni transfer, Svetozar Marković, Milica and Anka Ninković, Džon Stjuart Mil, Klara Cetkin

Teško je dati definiciju feminizma. Svi znamo doduše, da feministički pokret teži „za ravnopravnošću žene sa muškarcem“, „za pravom za samoopredeljenje žene“, ali sve to ističe suviše pojedinosti i ne iscrpljuje problem u celini. O feminizmu nema izgrađenih teorija, njegova ideološka osnova tek je u stvaranju. Zato je veoma složen pothvat ocrtati u čemu se sastoji.¹

Uz izuzetak činjenice o nepostojanju izgrađenih feminističkih teorija, ova misao Julke Hlapec Đorđević sasvim bi odgovarala i našem savremenom trenutku. Zaista je „složen poduhvat“ tačno definisati šta podrazumevamo pod feminizmom kako savremenim tako i u istorijskom kontekstu.² Feminizam u Srbiji gotovo je u potpunosti uvezen fenomen kao ideologija i kao praksa. Kada Wolfgang Šmale (Schmale) govori o evropeizaciji, kao kulturnom procesu koji je doveo do stvaranja jedinstvene, evropske kulture, i feminizam bi morao biti integralni deo tog procesa i

* Istraživanje sprovedeno uz podršku Fonda za nauku Republike Srbije, broj projekta 7747152, Cultural Transfer Europe-Serbia from the 19th to the 21st century – CTES

1 Julka Chlapec Đorđević, *Studije i eseji o feminizmu* (Beograd: Život i rad, 1935), 5.

2 O definiciji feminizma videti detaljnije u: Karen Offen, “Defining Feminism: A Comparative Historical approach“, *Signs*, Vol. 1, No. 14 (1986), 119–157.

evropskih vrednosti.³ Činjenica da je feminizam prihvaćen spolja, a ne izvorno autohtona pojava, nikako ne umanjuje njegov značaj, naročito kada imamo na umu, kako Adriana Zaharijević navodi, „da je reč o pokretu koji je nastao u anglosaksonskom kulturnom kontekstu i koji se potom raširio na druge zemlje u kojima je bilo više ili manje spremnosti da se prihvate njegovi zahtevi“.⁴ Takođe, veoma je bitno da na početku definišemo šta podrazumevamo pod feminizmom, naročito kada je 19. vek u pitanju. Sam termin feminizam, jeste takođe socio-lingvistički transfer. Preuzet je iz francuskog jezika i odomaćen je u svim jezicima i kulturama. Kao termin pod kojim se podrazumeva pokret, ideologija, borba za prava žena počinje da se koristi u Engleskoj 90-tih godina 19. veka, a, u prvoj polovini 20. veka, postao je opšteprihvaćen u celoj Evropi.⁵ Za potrebe ovog istraživanja pod feminizmom podrazumevam definiciju istoričarke Karen Ofen koja kao feminističko delovanje vidi svaku javnu aktivnost koja je za cilj imala poboljšanje položaja žene u društvu.⁶

Po ovom modelu ću analizirati i prve pokušaje žena i muškaraca u Srbiji 19. veka⁷ da ukažu na neravnopravan položaj žene u srpskom društvu i ponude određena iskustva iz zapadne Evrope i Rusije kao moguća rešenja. Prvi borci i borkinje u istoriji feminizma u Srbiji predstavljaju prvi srpski socijalisti i socijalistkinje. Među njima pionirsku ulogu svakako je imao Svetozar Marković. Posmatrano iz perspektive istorije feminizma i emancipacije žena u Srbiji, Svetozar Marković svojim idejama i radom simbolizuje „jedinstvenu pojavu, koja ga izdvaja u odnosu na sve argumentacije koje su se pojavile u razdoblju do Prvog svetskog rata.“⁸ Markovićev feminizam predstavlja osoben model, donekle hibridnog karaktera. Reč je o svojevrsnoj mešavini ruskih socijalističkih ideja i učenja i zapadnoevropskog liberalizma 19. veka. Ideje socijalne jednakosti i individualnih sloboda trudio se da prilagodi kontekstu srpskog društva druge polovine 19. veka. Na Svetozara Markovića formativno su uticali ruski socijalisti-nihilisti⁹ sa kojima je tokom

3 Wolfgang Schmale, “Processes of Europeanization“, *European History on Line (EGO)* (December 2010), 1–9.

4 Adriana Zaharijević, *Postajanje ženom* (Beograd: Rekonstrukcija ženski fond, 2010), 12.

5 Ана Столић, *Сестре српкиње: Појава покрета за еманципацију жена и феминизма у Краљевини Србији* (Београд: Еволута 2015), 23–24.

6 Karen Offen, *European Feminisms, 1700–1950: A Political History* (Stanford: Stanford University Press, 2000).

7 Za potrebe ovog rada, procese 19. veka pratimo do 1914, zapravo 1918. godine, onako kako ga istoričar Erik Hobsbaum definiše u monografiji *Doba ekstrema: istorija Kratkog dvadesetog veka: 1914–1991*. (Beograd: Dereta 2002).

8 Ана Столић, *op. cit.*, 59.

9 Ruski nihilizam predstavlja prvenstveno teorijski pravac nastao polovinom 19. veka. Nihilisti su težili radikalnoj kritici savremenog društva kroz negaciju svih dominantnih vrednosti i tradicija. Jedan od vodećih ideologa bio je Nikolaj Černiševski. Ideje opšte jednakosti, ekonomske nezavisnosti žene, jednakosti u

Svetozar Marković (1846–1875)

studija u Petrogradu i kasnije Cirihi, došao u kontakt. U Cirihi je postojala, kako to Ljubinka Trgovčević definiše, *slovenska kolonija*: „...iako studentska po statusu, ona je bila u osnovi politička skupina“¹⁰. Naročit utisak na njega su ostavile ruske nihilistkinje, studentkinje na ciriškom univerzitetu.¹¹ Mar-

---

braku, koje je definisao u romanu *Šta da se radi?* predstavljale su teorijski osnov na koji su se oslanjali socijalisti i socijalistkinje. Anne Hibner Hoblitz, “Science, Women, and the Russian Intelligentsia: The Generation of the 1860s”, *History of Science Society*, Vol. 79, No. 2 (1988), 209–210.

- 10 Ljubinka Trgovčević, „Studentkinje iz Srbije na stranim univerzitetima do 1914.“, u: Latinka Perović (ur.), *Srbija u modernizacijsim procesima 19. i 20. veka: Položaj žene kao merilo modernizacije* (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije 1998), 87.
- 11 Velika većina studentkinja u Evropi studirala je upravo u Švajcarskoj, najčešće na Univerzitetu u Cirihi. Švajcarski univerziteti su, među prvim u Evropi, 1867. omogućili masovnije studiranje devojkama. Do tada su postojali izuzeci, naročito na italijanskim univerzitetima, ali to su bili zaista samo pojedinačni iskoraci koji nikako nisu postajali norme. Univerzitet u Bolonji svakako je prednjačio u tim izuzecima. U drugoj polovini 19. veka studiranje za devojkje prvo je započelo

ković je pisao o mladim Ruskinjama, skromnim, radnim, požrtvovanim i spremnim da se, uz pomoć svojih drugova, bore za nove odnose u društvu: „To su ženske što se otkazaše muškog tutorstva, pa se rešiše da sopstvenim rukama zarađuju sebi leb... To su te što osnivaju asocijacije da oslobode svoje ruke od tuđeg kapitala; to su te što pokazaše svetu kako čovečanstvo *ne upotrebljava celu polovinu svoje umne snage; ...to su vesnice novog veka.*“¹². Od ruskih revolucionarnih studenata i studentkinja, pored ostalog, usvojio je i ideje o emancipaciji žena i jednakosti polova, ali je bio i veoma dobro upoznat s idejama evropskog liberalnog feminizma.¹³ Njegove osnovne vrednosti borbe za sticanje građanskih prava koje su podrazumevale politička prava, pravo na obrazovanje, prava na privatnu svojinu Marković je prihvatio i integrisao u svoj model ženske emancipacije u Srbiji.¹⁴ U pisanom opusu ostavio je tri teksta u kojima problematizuje položaj žena i nudi moguća rešenja definisana po njegovom feminističkom modelu. Svoje ideje, prvi put, teorijski je definisao u poglavlju studije *Realni pravac u nauci i životu*.¹⁵ U tekstu problematizuje koncept društvenih razlika između polova. Oslanjajući se na liberalna učenja britanskog filozofa i političara, Džona Stjuarta Mila¹⁶,

u Francuskoj 1863, zatim u Švajcarskoj, potom Švedskoj, Engleskoj, Finskoj, Danskoj, Holandiji...; Dragana Popović, *Žene u nauci: Od Arhimeda do Ajnštajna* (Beograd: Službeni glasnik, 2012), 71.

12 Svetozar Marković, *Целокупна дела*, Vol. 1 (Београд, Нови Сад, Приштина: Народна књига, САНУ, Матица српска, Јединство, 1987), 107.

13 О теоријским основима либералног феминизма види детаљније у: Даša Дућаћек, „Класични либерални феминизам“, *Увод у родне теорије* (Нови Сад: Mediterran Publishing, 2011), 85–94.

14 О феминизму Светозара Марковића видети опширније у: Јован Скерлић, *Светозар Марковић, његов живот, рад и идеје* (Београд: Portalibris, ЦЕТ 2020); Чедомир Попов, „Светозар Марковић о еманципацији жена“, *Зборник Матице српске за друштвене науке*, No. 32–33 (1962), 130–146; Neda Božinović, *Žensko pitanje u Srbiji u 19. i 20. veku* (Beograd: Feministička 94, 1996).

15 Светозар Марковић, „Реални правац у науци и животу“, *Сабрани списи*, Vol.1 (Београд 1960), 225–361.

16 Дžон Стјуарт Мил (1806–1873), био је британски филозоф и политичар. Заједно са супругом Харијет Тејлор Мил написао је неколико текстова који представљају основу класичне либералне феминистичке мисли, а касније и покрета. Као либерални посланик у британском парламенту у неколико наврата покушао је да институционализује женску борбу. Прво је 1866. у парламенту поднео петицију коју је потписало 1.500 особа а којом су захтевали да право гласа имају све особе које поседују некретнине, без обзира на пол. Затим је 1867. парламенту предао амандман у коме је предложио да се у закону реч „мушкарac“ замени речју „особа“ како би овај термин подrazumeвао и жене. Laurence E. Snellgrove, *Suffragettes and Votes for Women* (London: Longmans 1984), 17; Paula Bartley, *Votes for Women (1860–1928)* (London: Hodder&Stoughton 2001), 30.

Слично Милу у Србији је 1897. Катарина Милувук (председница Женског друштва и управница Више женске школе) од Касационог суда затражила тумачење да ли се под термином „грађанин“ у изборном закону подrazumeвају и жене. Она је

on pobija polazne pretpostavke patrijarhalnih matrica, i zaključuje da ne postoje „prirodne“ razlike između muškaraca i žena.¹⁷ Uzroke za društvenu potčinjenost žena pronalazi u neravnopravnom ekonomskom položaju, političkoj obespravljenosti, nedovoljno dostupnom obrazovanju ženskoj deci. Prepreke za prevazilaženje problema, jednako kao i Mil, vidi u petrifikovanom patrijarhату oličenom u ekonomskoj, pravnoj i građanskoj neravnopravnosti žena koja im onemogućuje da se obrazuju i ekonomski osamostale.¹⁸ U ovom tekstu Marković daje i veoma radikalnu i revolucionarnu kritiku institucije braka. Naročito upozorava na neravnopravni položaj žene u braku, kako iznutra a tako i u odnosu na važeće pravne norme: „...Ustanovom braka žena je vezana za čoveka, i ma kako da je on gadan i odvratn on je obavezna da svojim telom zadovoljava njegove životinjske instinkte. Čovek je u tome gotovo sasvim slobodan. On može u svako doba faktično, i bez razvoda braka, živeti s drugom ženom; ali ako žena to učini i muž i društvo kazne je kao prestupnicu.“¹⁹

Tekst „Je li žena sposobna da bude ravnopravna sa čovekom“ iz 1870. objavljen je u *Mladoj srbadiji*, listu koji je izdavala Ujedinjena omladina srpska,²⁰ a kao povod za tekst bio je to da je Engleskinja Elizabeta Morgan dobila diplomu „doktora medicine“ na ciriškom univerzitetu. To je bio drugi slučaj u istoriji tog univerziteta da žena dobije ovu diplomu. Prva je bila Ruskinja Nadežda Suslova. U tekstu se ističe neminovnost ženskog obrazovanja kao neophodnog faktora ekonomske nezavisnosti a medicina se posmatra kao disciplina u kojoj će žene postati superiorne nad muškarcima, ali i kao siguran „zanat“ koji obezbeđuje egzistenciju. „Čim ženskinja bude ekonomsko nezavisna ličnost, ona mora biti i pravno nezavisna, jer je jedno bez drugog besmislica“²¹. Marković se, i u ovom tekstu, poziva na Mila:

1902. od Narodne skupštine tražila da se pravo glasa prizna svim zaposlenim ženama. Od 36 članova Senata za njen predlog glasalo je 12. članova Senata; Јасмина Милановић, *Женско друштво (1872–1942)* (Београд: Службени гласник 2020), 29.

17 Светозар Марковић, „Реални правац у науци и животу“, 321–322.

18 Ана Столић, *op. cit.*, 56.

19 Светозар Марковић, „Реални правац у науци и животу“, 329.

20 Ujedinjena omladina srpska (1866–1871) bila je prva feminofilna politička organizacija u Srbiji. Ona je u statutu imala definisano da žene mogu biti članice UOS-a. Njeni članovi i članice javno su, preko štampe, zagovarali jednakost polova. Jednake mogućnosti za obrazovanje, politička prava i ekonomsku nezavisnost žene. Detaljno o ovome videti u: Vitimir Vuletić, „Ujedinjena omladina srpska i društveni položaj žene“, u: Latinka Perović (ur.), *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka: Položaj žene kao merilo modernizacije* (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije 1998), 163–173.

21 Светозар Марковић, *Одабрани списи* (Нови Сад, Београд: Матица српска, Српска књижевна задруга, 1961), 115.

Duga kosa kratka pamet, veli srpska poslovice“. Ti protivnici ne htedoše nikako da vide da je tome uzrok sama potčinjenost žena, da žena baš usled svog ropstva nije imala prilike da se izobraz i usavrši kao čovek. Dž. S. Mil u svome najnovijem delu Potčinjenost žena dokazao je neoborivim dokazima da je žena došla u ovako potčinjeno stanje još kada je čovek bio u divljačkom stanju jedino usled svoje fizičke nadmoći tj. na osnovu prava jačeg.²²

U svoj tekst Marković je integrisao i govor, sa ceremonije dodele doktorata, doktora Rozea, profesora hirurgije i mentora Elizabete Morgan. Marković, u ovom tekstu, ističe važnost sticanja ženskih građanskih i političkih prava i kritikuje emancipatorski model koji je tada dominirao u Srbiji a koji žensku emancipaciju vidi primarno kao emancipaciju majke. Ovom stavu suprotstavlja mišljenje profesora Rozea prema kome „porodica nije najviši ideal čovečanstvu za žene.“²³

Godinu dana kasnije, 1871. u Beogradu izlazi srpski prevod Milove²⁴ knjige *Potčinjenost ženskinja*, samo dve godine posle izlaska originala.²⁵ Već 1870. u *Mladaj srbadiji* objavljen je deo prevoda pod nazivom „Žene, nauka i veštine“.²⁶ U godini izlaska knjige (1871), nekoliko puta je u novinama izlazio poziv na pretplatu. Sudeći po spisku pretplatnika veliki broj žena bio je zainteresovan za ovo izdanje.²⁷ Prevod su potpisala tri studenta, ali je izvesno da je inicijativa za štampanje knjige potekla upravo od Svetozara Markovića. On je napisao predgovor srpskom izdanju sa simboličnim naslovom „Oslobođenje ženskinja“. Pored Markovićevog predgovora štampan je i prevod govora britanskog liberalnog političara Džona Brajta, o pravu glasa za žene, koji je on održao u Edinburgu 1870. godine. Mil u ovoj knjizi argumente gradi na principima liberalne misli 19. veka. „neravnopravan položaj žene u braku i društvu suprotan je u potpunosti ličnim slobodama i pravima pojedinca, bez čega je nemoguć napredak čovečanstva.“²⁸

22 *Ibid.*, 105, 109.

23 *Ibid.*, 108.

24 O Milovim političkim i rodnim uticajima u Srbiji 19. veka vidi više u: Ivana Pantelić, „John Stuart Mill in Nineteenth-century Serbia: Influence on Political Thought and Gender Issues“, *Balkanica*, Vol. 40 (2009), 85–93.

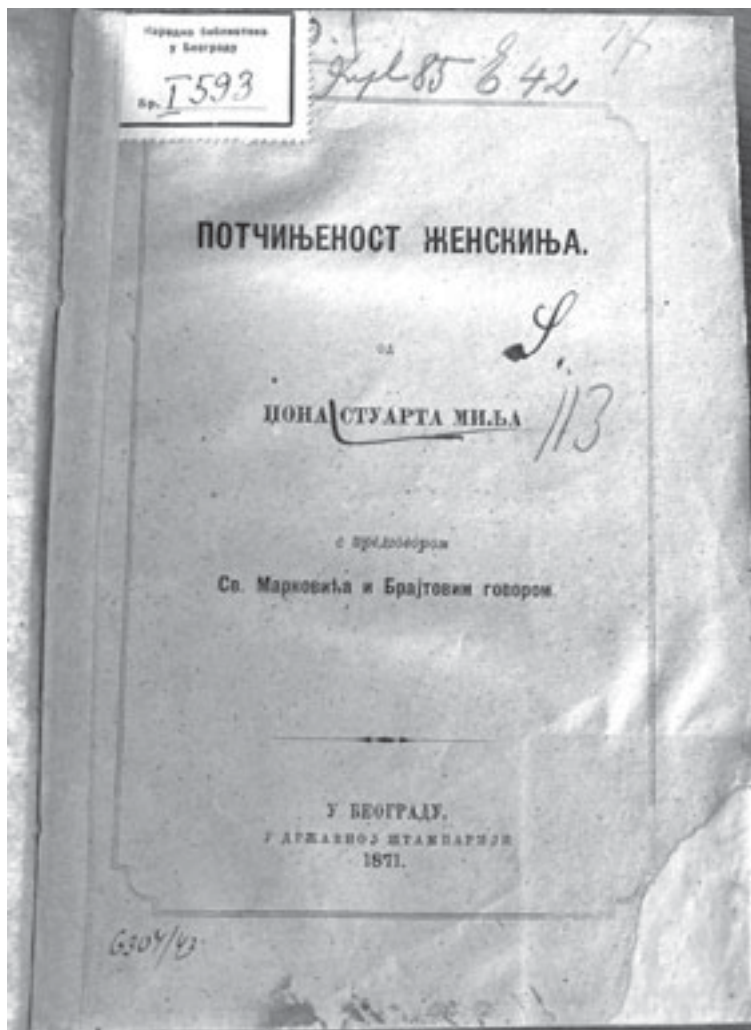
25 Pre srpskog izašli su prevodi na ruski 1869, nemački, francuski i poljski 1870. godine; Neda Božinović, *op. cit.*, 43.

26 Љубица Марковић, *Почеци феминизма у Србији и Војводини* (Београд: Удружење универзитетски образованих жена 1934), 7.

27 *Ibid.*

28 Julia Barest, „The Reception of J. S. Mill Feminist Thought in Imperial Russia“, *Russian History*, No. 43, (2016), 105.

Srpski prevod dela Džona Stjuarta Mila Potčinjenost ženskinja.

U predgovoru Milovog teksta, Marković iznosi argumente u korist emancipacije žena. Njegove teze i argumente možemo svrstati u kategoriju koju Karen Ofen definiše kao relacioni feminizam.²⁹ Marković kao osnovu ženskog oslobođenja vidi neophodnost obrazovanja žena, iz koje će kasnije proizaći njena ekonomska nezavisnost i politički subjekt: „Kako da se cela polovina čovečanstva, ženski pol, izvuče iz mraka neznanja, potčinjenosti i prazne sujete i zadobije za nauku i čovečanski

29 Karen Ofen, “Defining feminism: a comparative historical approach”, *Beyond Equality and Difference: Citizenship, feminist politics and female subjectivity* (London and New Your: Routledge, 2005.), 62–64.

napredak.“³⁰ i zaključuje da „baš oni narodi koji su manje razvijeni tim više treba da izučavaju ova pitanja, da se koriste naukom što su je drugi narodi izradili dugim, teškim opitom.“³¹ Kratak tekst zaključuje:

Dž. S. Milj u ovoj knjizi više govori kao zastupnik ženskih prava – kao advokat ženskinja. On govori o patnji same žene, koja ima u društvu same obaveze a nikakva prava. On ukazuje očividnu nepravdu što svaka najbolja, najobrazovanija i najplemenitija žena ima manje prava no najgori, najgluplji i najpodliji čovek. Protiv ove nepravde u društvu ustaje Milj... Milj kazujući kaka se nepravda nanosi ženskinju u društvu pobuđuje nas neotično da mislimo na drugu stranu ženskog pitanja tj. da mislimo na to: kako se nepravda nanešena ženi sveti celom čovečanstvu. Čitaoci koji ozbiljno prouče ovu knjigu uvideće kako je, pitanje o ‘ženskom oslobođenju’ nerazdvojno svezano sa celim društvenim preobražajem sa oslobođenjem čovečanstva od svijuzala, poroka, tiranija i robovanja. Uvideće da ‘žensko pitanje’ nije za nas prerano, već da je ono prvo koje treba staviti na *dnevni red*.³²

Iako je Svetozar Marković bio gotovo usamljena pojava u srpskoj javnosti, njegova feminofilna politika bila je, formativno, veoma važna za prve socijalistkinje u Srbiji sestre Milicu i Anku Ninković. Sestre Ninković bile su poreklom iz Novog Sada. Bile su kćerke, Petra Ninkovića, direktora Srpske pravoslavne gimnazije u Novom Sadu. Nakon završetka osnovne škole, pohađale su privatno gimnaziju. Tokom gimnazijskog školovanja prvi put su došle u kontakt s tekstovima Svetozara Markovića, a u januaru 1872, sticajem čudnih okolnosti, Marković se, bežeći od srpske policije, našao u kući porodice Ninković u Novom Sadu. Tada je započelo prijateljstvo sestara Ninković i mladog, buntovnog socijaliste.³³ Markovićevo prisustvo zauvek je promenilo živote sestara Ninković. Na njegov predlog one su u septembru 1872. otišle na studije pedagogije u Cirihi. Po dolasku u Cirihi postale su i politički aktivne. Preko Markovićevih veza odmah su se povezale sa Studentskom sekcijom Slovenske socijaldemokratske partije, Studentskom sekcijom Internacionale. U druženju sa studentima okupljenim oko socijalističkih ideja formirale su i sopstvene feminističke stavove. Veoma bitan segment njihovog društvenog angažovanja u Cirihi bio je rad u srpskoj štampariji. Tu su bile štampane socijalističke knjige, proglasi, brošure na srpskom i ruskom. Kako je veliki problem bio da se

30 Светозар Марковић, „Ослобођење женскиња“, у Џон Стјуарт Миљ, *Потчињеност женскиња* (Београд: Државна штампарија, 1871), стр. iii.

31 *Ibid.*, стр. iv.

32 *Ibid.*, стр. vii.

33 Драгослав Илић, *Прве жене социјалисти у Србији* (Београд: Рад, 1952), 17–19.

БИБЛИОТЕКА
ОПШТИНЕ ГРАДА БЕОГРАДА

ОСЛОБОЂЕЊЕ ЖЕНСКИЊА.

Има и код нас људи као и свуда, који ће одма чим виде наслов ове књиге: „Потчињеност женскиња“ — повикати: „На што нама то?“ „то је прерано за нас!“ „ми имамо пречи ствари“ и д. т. Сваки који то говори не помишља да је одношај мушкиња и женскиња, установа породице — основа друштвеног уређења.

Дуго време — управо како постоји људско друштво — људи су тежили да уреде своје одношаје народне и међу-народне. Писано је и говорено много о разним „важним“ питањима; говорено је о разним формама државним, о разним установама грађанским, претресано је и уређење војске, уређење полиције, уређење судова и апсаца, тражена је „равнотежа“ државна уређењем и поделом власти, тражена је равнотежа међу-народна отимањем туђих земаља и заокругљивањем својих граница — једном речи претресани су и сувише сви спољни одношаји људски. Али дуго време људи не знадоше да из осећања, мишљења и радње свију појединих свуда једном друштву истичу сви они одношаји што их ми „регулишемо“ у нашим „грађанским“ и „кривичним“ и нашим друштвеним и државним установама; да исти узроци стварају: политичне партије, грађанске војне и међу-народне ратове.

u Cirihi pronadu slovoslagaci za srpski jezik, u štampariji su dobrovoljno radile na slaganju tekstova srpske studentkinje, među kojima su prve bile socijalistkinje Milica i Anka Ninković, zatim Jelisaveta Pešić i Mileva Stojiljković „koje su se toliko izvežbale u tipografskoj veštini da su brže slagale tekstove i od najboljih slagaca“.³⁴

Nakon dve godine uspešnog studiranja i završetka studija sestre Ninković su, u dogovoru sa Svetozarom Markovićem,³⁵ odlučile da otvore privatnu školu za žensku decu. Umesto da se vrate u Ugarsku, gde su zakoni bili donekle liberalniji, odlučile su da školu otvore u Kraljevini Srbiji. Kao mesto za svoju školu odabrale su Kragujevac. U pismu ministru prosvete Filipu Hristiću naglasile su „Mi se sa oduševljenjem laćamo ovog preduzeća i sa najvećom energijom radićemo na njegovom ostvarenju, kao što smo sa energijom podnosile tegobe i podsmevanja, kojima su nas predusreli, kada smo pošle da se spremamo za ovaj rad.“³⁶ Plan rada, koji su osmislile, bio je dosta modernizovan i samim tim različit od postojećih programa Više ženske škole u Beogradu. Program se oslanjao na prirodne nauke, a posebno pažnju su poklanjale fizičkim aktivnostima. Čitav pedagoški koncept bio je zamišljen kao značajno manje „sakralan“. Veronauka je bila predviđena tek u starijim razredima, zbog sazrevanja i mogućnosti apstraktnog i kritičkog mišljenja učenica. Ovakva zamisao nije naišla na razumevanje tadašnjeg ministra prosvete. Naredne godine ministar prosvete postao je Stojan Novaković koji je izdao odobrenja za otvaranje škole. Da li je škola sestara Ninković započela s radom ne možemo saznati iz sačuvanih istorijskih izvora. Ono što međutim pouzdano znamo jeste činjenica da je tadašnji predsednik vlade Danilo Stefanović u maju 1875. naredio da se Milica i Anka Ninković proteraju iz Srbije. „Za novu vladu to su bile devojke politički ‘sumnjive’. One su u Kragujevcu širile bezumne ideje, kvarile omladinu i zato je bilo izdato naređenje da se stražarno sprovedu u Beograd.“³⁷ Ovo je svakako bio kraj prosvetiteljskih ideja sestara Ninković u Srbiji. Proterivanje iz Srbije izbegle su fiktivnom udajom za partijski pouzdane drugove.³⁸ Iako hronološki ne pripada pe-

34 Коста Милутиновић, „Прве српске социјалисткиње и руске нихилисткиње у Цириху“, *Зборник Историјског музеја Србије*, No. 15–16 (1979), 20.

35 За време njihovog boravka u Cirihi Anka i Milica Ninković bile su u stalnom kontaktu sa Svetozarom Markovićem o čemu svedoče pisma koja su međusobno razmenjivali čak i kada je Marković bio u zatvoru u Srbiji.

36 Драгослав Илић, *op. cit.*, 28.

37 *Ibid.*, 32.

38 Kako bi se izbegla deportacija bilo je dogovoreno da se sestre Ninković fiktivno udaju za mlade političare koji su bili pouzdani partijki drugovi. Izbor je pao na Peru Todorovića i Nikolu Pašića. Na zakazana „venčanja“ došao je Pera Todorović, ali se Pašić, vođen sebi osobenom kalkulantskom logikom, nije pojavio, što je za Anku Ninković predstavljalo veliki problem. Rešenje su

Ulica sestara Ninković u Novom Sadu.

riodu 19. veka interesantno je spomenuti kako je Slobodan Jovanović, u međuratnom periodu, kada je pisao o vladi Danila Stefanovića, opisao i ovu epizodu sa sestrama Ninković. Njegov stav nam dosta govori o naknadnoj recepciji socijalističkih ideja, kao i emancipacije žena: „Policija ih je obeležila kao komunistkinje. Za čiča-Danila (Stefanovića, prim. aut.) već i čovek komunist bio je nešto bezumno, ali žena komunist izgledala mu je huljenje svih zakona i ljudskih i božijih.“³⁹

Anka i Milica Ninković ostale su u Kragujevcu i bile su učesnice demonstracija *Crveno barjače* iz 1876. godine. Iste godine Milica Ninković odlazi sa srpskom vojskom, kao bolničarka, u Srpsko-turski rat. Iz rata se vraća vidno narušenog zdravlja. Zatim je napustila Srbiju i odlazi na studije medicine prvo u Petrograd, pa Cirihi i Pariz. Bila je prinuđena da prekine studije usled veoma teškog zdravstvenog stanja. Vratila se u Kragujevac kod sestre Anke u čijem domu je i preminula 1881. u 27 godini.⁴⁰ Nakon Milićine smrti Anka se nije više bavila nikakvim javnim radom niti se na bilo koji način društveno angažovala. Pored zajedničkih napora za obrazovanje ženske dece iza Milice Ninković ostali su značajni prevodi, govorila je nemački, francuski i ruski jezik. Bila je novinarka i prevoditeljka. Svojim prevodima na srpski jezik doprinela je prenošenju kulturnih uticaja iz zapadne Evrope u Srbiju 19. veka.⁴¹ Prevodila je članke

---

brzo pronašli pa je na Pašićevo mesto došao Kosta Anđelković. Milica i Anka Ninković venčale su se s Perom Todorović i Kostom Anđelkovićem i, na taj način, izbegle proterivanje iz Srbije.

39 Slobodan Jovanović, *Vlada Milana Obrenovića*, Vol. 1 (Beograd: Geća Kon, 1934), 417.

40 Драгослав Илић, *op. cit.*, 35.

41 U savremenim naučnim radovima o sestrama Ninković, posebno se ističe Milićin prevod dela Svetozara Markovića, *Srbija na istoku*, na nemački i ruski jezik. Na žalost, ti prevodi nisu sačuvani. Jaša Prodanović je napisao odrednicu o Milici

Svetožara Markovića na nemački, zahvaljujući čemu su bili objavljivani u nemačkoj štampi.⁴² Ovaj, obrnuti kulturni transfer, iz Srbije ka zapadnoj Evropi veoma je značajan za razumevanje istorije socijalističkog pokreta u Srbiji, ali i istorije emancipacije žena.

Ranije u tekstu spomenute, takođe socijalistkinje i ciriške studentkinje, Jelisaveta Pešić i Mileva Stojiljković iz Smedereva, na specifičan su način, društvenim angažovanjem, ali i osobenom estetikom ostavile svedočanstvo evropskih i ruskih kulturnih uticaja u Srbiji 19. veka. Po povratku sa studija one su u rodnom gradu, otvorile štampariju, po uzoru na štamparije socijalističkih glasila u Cirihu. Štampale su socijalističke listove *Narodna volja* i *Fenjer* čiji su urednici bili njihovi muževi Milan Pešić i Dragoljub Stojiljković. Leontije Pavlović, koji je 1970. objavio knjigu *Smederevske štamparije i pojava najstarijih listova „Narodna volja“ i „Fenjer“ 1875–1876. godine rasađivača socijalističkih ideja* kaže „ova dva urednička para predstavljali su čudo za palanački mentalitet, koji je onda vladao u Smederevu“.⁴³

Ono po čemu ih je srpska palanka takođe pamtila bila je i njihova svedena estetika. Po stilu oblačenja i frizuri ugledale su se na svoje univerzitetske koleginice, ruske nihilistkinje. To je bio gotovo androgen stil oblačenja, s kratkim frizurama. O estatici ruskih nihilistkinja s oduševljenjem je pisao i Svetožar Marković:

... Prvo što mi pade u oči u tom zboru beše, grdna razlika između tih ljudi i onih, što dolaze na naše besede. Na naše besede dolaze svi muškarci u balskim crnim aljinama... a ženske u belim aljinama s otvorenim grudima i napudrenom glavom, da padneš u nesvest!... Ovde muški behu u svojim običnim aljinama, no naročito me udiviše ženske. Nikada ne videh toliki broj ženskinja *skromno obučenih*. Ogromna većina beše u crnim, mrkim i sivim aljinama zakopčanim do grla... Crno vuneno, bez krinolina. To behu sve s podsečenom kosom a neke i sa plavim ili zelenim naočarima. To su – ruske nihilistkinje.⁴⁴

Ovako osoben stil mladih socijalistkinja izazivao je veliko čuđenje i neodobravanje u varoši kakvo je Smederevo svakako bilo: „...Jelisaveta i Mileva, na zaprepašćenje ondašnje čaršije, išle su ošišane kose, kao

Todorović (rođena Ninković), u *Narodnoj enciklopediji srpsko-hrvatsko-slovenačkoj*, koja je prvi put izdata 1925. godine. Tu pronalazimo podatak da je Milica Ninković prevela Markovićevu *Srbiju na istoku* na nemački jezik. Ovo je ujedno i referenca najstarijeg datuma u kojoj se govori o ovom Milicinom prevodilačkom radu. Ne postoje, sačuvani izvori, ni literatura iz perioda pre 1925. uz pomoć kojih bi smo mogli da potvrdimo ove navode.

42 Драгослав Илић, *op. cit.*, 35.

43 Коста Милутиновић, *op. cit.*, 25.

44 Светозар Марковић, *Целокупна дела*, књ. 1, 107.

muškarci, ističući time ravnopravnost. Zbog nesličnosti sa svojim suvremenicama, kao i zbog njihovog dotada nečuvanog posla u štampariji i redakciji, o njima se prepričavalo dokle god je bilo živih savremenika⁴⁵. O autentičnosti ovih navoda svedoči nam u svojim sećanjima i Jovan Žujović, koji je takođe bio Ciriški student:

Uveče onoga istog dana kad smo stigli u Cirihi odvede me Rista kod Bakunjinu, revolucionara još iz 1848. godine... Neobično mi bi društvo koje zatekosmo. Sobe behu pune muškinja i ženskinja, pune Rusa, a sa njima beše nekih Poljaka, Francuza, Talijana... Rusi su nosili duge kose i brade kao pravoslavni popovi; a ženskinje behu podšišane ili sasvim ošišane kao regruti u kasarni... Sećam se da se neprestano pominjala: Internacionala, Alijancija, Revolucija, Junta. „Revolucija, Revolucija“ cvrkutahu i one šišakinje, malo starije od mene.⁴⁶

Da ovakav stav javnosti, o ženama koje su se drznule da iskorače iz društveno prihvatljivih estetskih normi, nije bio osoben isključivo za srpsko društvo 19. veka, govori nam i činjenica da su na ruske nihilistkinje, obučene u odela muškog kroja, sa izrazito kratkim frizurama i cigaretom u ruci, građani Ciriha gledali skoro kao na prostitutke.⁴⁷

O pravu glasa za žene, koje je predstavljalo okosnicu prvih feministički zahteva i udruživanja u Evropi druge polovine 19. veka, u Srbiji počinje da se, kroz ženske organizacije, nešto ozbiljnije, promišlja početkom 20. veka. Međutim dve decenije pre nego što je nemačka sifražetkinja i feministkinja Kete Širmaher, posetila Beograd, u svojstvu izaslanice Međunarodnog saveza za pravo glasa žena, u Beogradu je 1881. godine, štampana knjiga Aleksandra Dime Sina, *Žene koje ubijaju i žene koje glasaju*, koju je s francuskog preveo pravnik Milenko Sandić. Autor je, uz pomoć studije slučaja, pokušao da predstavi razloge zbog kojih je bitno da žene imaju politička prava. Njegova argumentacija zasniva se na činjenici da žene moraju biti pravni subjekti, da je neophodno da i one učestvuju u definisanju zakona, a to mogu jedino ako su i politički aktivni subjekti. Takođe, kako i naslov govori, on deo tvrdnji zasniva na premisi da ukoliko žena ima subjekat da krivično odgovara za počinjeno delo ubistva, onda ona svakako mora imati i politička prava.⁴⁸

45 Леонтије Павловић, *Смедеревске штампарије и појава најстаријих листова Народног воља и Фењер 1875–1876. године – расађивача социјалистичких идеја* (Смедерев: Музеј у Смедереву, 1970), 42.

46 Коста Милутиновић, *оп. cit.*, 25.

47 Ann Hibner Koblitz, *оп. cit.*, 215.

48 Александар Дима Син, *Жене које убијају и жене које гласају* (Београд: Књижара Велимира Валожића, 1881).

Slično kao i Svetozar Marković u prevodu Milove knjige, Sandić je napisao predgovor za srpsko izdanje francuske knjige o ženskom pravu glasa. U tekstu se poziva na Dimu i njegove argumente ali i jasno prepoznaje i ističe različite evropske uticaje:

S koje god hoćete strane pitanje o emancipaciji žena pretresano je. Rezultat je vrlo povoljan. Civilizovani narodi: Inglezi i Francuzi skoro što ga nisu rešili... Konzervativizam po ovom pitanju počinje napuštati svoje držanje u korist onih koji traže napredne reforme u društvu čovečanskom...koliko je važno ovo pitanje, da napomenemo kapacitete tri velika naroda koji su o njemu mislili i besedili: u Nemačkoj Bihner, Štajn i drugi; u Ingleskoj Jakov Brajt, Gledston, Stevart i Džon Stjuart Milj... U Francuskoj su ovi radnici Emilo Žirarden, slavni žurnalista Ten, Aleksije Tokvilj, Er. Leguve, koji u poslednjem svome delcu *Pitanje žena* (*La question des femmes*) jezgrovito naglašava dobre strane žena i gotov je, da da svoj glas da i žene glasaju ali se boji, da otuda sada ne bi nastupile nekakve neprilike u Francuskoj – revolucija... No sa najvećom enerđijom prihvatio je ovo pitanje Aleksandar Dima Sin.⁴⁹

Tekst završava pasusom koji predstavlja polazište onoga što Karen Ofen naziva individualistički feminizam⁵⁰: „...Meni će biti vrlo mило ako se čitanjem ovoga dela ne izgubi iz vida pravo razumevanje pitanja ženskog. Nek se ne zaboravi, da emancipacija žena znači: podjednako sudelovanje čoveka i žene u pravima i dužnostima.“⁵¹ O recepciji ovog teksta u Srbiji, nemamo pouzdanih podataka. Razlozi mogu biti raznovrsni. Deo odgovora leži i u činjenici da je, za razliku od Mila, koga je u srpsko društvo uveo i promovisao Svetozar Marković, koji je iza sebe imao političke sledbenike i sledbenice, Dimin tekst je preveo, u javnosti ne toliko poznat i uticajan pravnik, Milenko Sandić. Tekst je, iz perspektive kulturnog transfera, nezaobilazan istorijski izvor, kada govorimo o istoriji ženske emancipacije u Srbiji druge polovine 19. veka.

Oko pitanja političkih prava, početkom 20. veka, počinju da se okupljaju žene aktivne u ženskim organizacijama. Značajnu ulogu u tom periodu imala je, već pomenuta, poseta nemačke feministkinje, sifražetkinje i konzervativne nacionalistkinje i jedne od osnivačica nemačkog društva za pravo glasa žena, Kete Širmaher. Ona je 1906. posetila Beograd u svojstvu izaslanice Međunarodnog saveza za pravo glasa žena. Tom prilikom

49 Миленко Сандић, „Узгредна реч“, у: Александар Дима Син, *Жене које убијају и жене које гласају* (Београд: Књижара Велимира Валожића, 1881), стр. i.

50 Karen Offen, „Defining feminism: a comparative historical approach“, 62–64.

51 Миленко Сандић, *оп. cit.*, стр. х.

održala je predavanje na nemačkom i francuskom jeziku u svečanoj sali Univerziteta. Govorila je o evropskom feminizmu i nastanku ženskog pokreta i pozvala je Srпкиnje da se pridruže Međunarodnom savezu za pravo glasa žena i u borbi za politička prava žena.⁵² Delfa Ivanić je u *Domaćici*, organu Ženskog društva, napisala tekst o ovoj poseti, koji je zaključila „Bio je to prvi put da se u Srbiji javno povelala reč o ženskom pokretu“⁵³ Ova poseta podstakla je srpske građanske feministkinje da osnuju Srpski narodni ženski savez i da u pravila Saveza uvrste i tačku o ženskom pravu glasa. Iako pravo glasa nije bilo primarni cilj delovanja građanskih ženskih društava, ovo je svakako bio pionirski početak borbe za pravo glasa, na koju su se u međuratnom periodu nadovezale jugoslovenske građanske feministkinje.

Pored građanskih feministkinja, nemački uticaji su, početkom 20. veka, u Srbiji bili naročito prisutni kod srpskih socijalista i socijalistkinja. Posle osnivanja Srpske socijaldemokratske partije 1903. godine, kroz partijski rad postaju aktivne i socijalistkinje. Njihova pozicija u društvu, u odnosu na njihove prethodnice, bila je utoliko izmenjena pošto su sada delovale kroz organizovanu političku organizaciju, a donekle su bile u ekonomski boljem položaju pošto su neke od njih bile radnice. Ali su ipak i dalje bile bez prava glasa, a njihove nadnice bile su i dvostruko niže od nadnica njihovih kolega. Srpske socijalistkinje s početka 20. veka organizovale su se, po ugledu na nemačke drugarice iz Socijaldemokratske partije. Sistematski rad na organizovanju žena započeo je 1910. godine kada je osnovan Sekretarijat žena socijaldemokrata. Glavni pokretač ove ideje bio je sekretar Srpske socijaldemokratske partije Dimitrije Tucović.⁵⁴ Po povratku iz Kopenhagena s desetog Međunarodnog kongresa socijalista gde se, u isto vreme, održavao i drugi Međunarodni kongres socijalistkinja, kojim je predsedavala sekretarka međunarodnog ženskog socijalističkog pokreta Klara Cetkin, Tucović je došao na ideju da organizuje ženski ogranak Srpske socijaldemokratske partije.

„Krajnje je vreme da se agitaciji i propagandi socijalizma kod žena posveti i kod nas više sistemske pažnje.“, pisao je Tucović u *Radničkim novinama*, po povratku iz Kopenhagena.⁵⁵ Od 1910. izlazi časopis *Jednakost* organ Sekretarijata socijaldemokratkinja. Nastao je po uzoru na nemački

52 Svetlana Stefanović, „Differenzfeminismus: O recepciji ideja nemačkih feministkinja među pripadnicama Ženskog pokreta“, u: Jelena Milinković i Žarka Svirčev (ur.), *Ženski pokret (1920–1938): zbornik radova* (Beograd: Institut za književnost i umetnost, 2021), 387–388.

53 *Ibid.*

54 Станка Девин-Убавић, *Српска социјалдемократска партија и женски покрет у Србији 1903–1914* (Београд: б. и. 1967), 217.

55 Убавка Вујошевић, „Учесће жена у радничком покрету Београда 1903–1914“, *Годишњак града Београда*, Vol. 7 (1960), 362.

list s istim nazivom, čija je glavna urednica bila Klara Cetkin. Sadržaj časopisa *Jednakost*, formativno je bio važan članicama Srpske socijaldemokratske partije, ali i kasnije, u međuratnom periodu, mladim komunistkinjama koje su se okupile oko Omladinske sekcije ženskog pokreta. Na ovaj način je diseminacija ideja i ideologije nemačkih socijalistkinja s početka 20. veka pronašla svoje mesto i u narednoj generaciji srpskih ali sada već i jugoslavenskih socijalistkinja i borkinja za ženska prava i oslobođanje.

Evropski uticaji na procese emancipacije žena i(li) razvoja feminističke misli i pokreta u Srbiji u drugoj polovini 19. i početkom 20. veka predstavlja jedno od osnovnih pitanja i ključnih označitelja ženske borbe i muške podrške u toj borbi. Transferi su bili pre svega društveni, a bili su i raznovrsni. Dolazili su iz Rusije, Velike Britanije, Francuske, Nemačke. Formulisani u različitim ideološkim diskursima, svaki na svoj osoben način, ostavili su značajan uticaj na razvoj feminističke misli ali i ženskog organizovanja i udruživanja. Evropski uticaji granali su se na dve strane ženske emancipacije u Srbiji. Jednu stranu činili su socijalistički uticaji iz Rusije, kasnije i Nemačke, koje su u Srbiji personifikovale prve srpske socijalistkinje i neki od prvih femiofilnih političara Svetožar Marković i Dimitrije Tucović. Sa druge strane, na građanske feministkinje uticali su francuski autori, zatim britanski liberalni mislioci, takođe zahvaljujući Markoviću, ali i nemačke sifražetkinje i građanske feministkinje. Svi ti socio-kulturni uticaji iz Evrope 19. i početka 20. veka stvorili su čvrstu osnovu za dalji razvoj feminističkog pokreta posle završetka Prvog svetskog rata u Kraljevini SHS i kasnije Kraljevini Jugoslaviji. Kao što su procesi ženske emancipacije i stvaranja feminističkog pokreta u Srbiji u drugoj polovini 19. i početkom 20. veka bili veoma složeni i dugotrajni, tako su i njihovi evropski uticaji bili neodvojiv, integralni deo tih procesa.

Literatura:

- Barest, Julia, "The Reception of J.S. Mill Feminist Thought in Imperial Russia", *Russian History*, No. 43, (2016), 101–141.
- Bartley, Paula, *Votes for Women (1860–1928)* (London: Hodder&Stoughton 2001).
- Božinović, Neda, *Žensko pitanje u Srbiji u 19. i 20. veku* (Beograd: Feministička 94, 1996).
- Chlapec-Dorđević, Julka, *Studije i eseji o feminizmu* (Beograd: Život i rad, 1935).
- Девин-Убавић, Станка, *Српска социјалдемократска партија и женски покрет у Србији 1903–1914* (Београд: б.и. 1967).
- Дима, Александар Син, *Жене које убијају и жене које гласају* (Београд: Књижара Велимира Валожиха, 1881).
- Duhaček, Daša, „Klasični liberalni feminizam“, *Uvod u rodne teorije* (Novi Sad: Mediterran Publishing, 2011), 85–94.

- Hibner Hoblitz, Anne, "Science, Women, and the Russian Intelligentsia: The Generation of the 1860s", *History of Science Society*, Vol. 79, No.2, (1988), 208–226.
- Hobsbaum, Erik, *Doba ekstrema: istorija Kratkog dvadesetog veka: 1914–1991*. (Beograd: Dereta 2002).
- Илић, Драгослав, *Прве жене социјалисти у Србији* (Београд: Рад, 1952).
- Јовановић, Слободан, *Влада Милана Обреновића*, Vol. 1 (Београд: Геца Кон, 1934).
- Марковић, Љубица, *Почеци феминизма у Србији и Војводини* (Београд: Удружење универзитетски образованих жена 1934).
- Марковић, Светозар, „Ослобођење женскиња“, у Џон Стјуарт Миљ, *Потчињеност женскиња* (Београд: Државна штампарија, 1871), iii–vii.
- Idem, „Реални правац у науци и животу“, *сабрани списи*, Vol.1 (Београд 1960), 225–361.
- Idem, *Одабрани списи* (Нови Сад, Београд: Матица српска, Српска књижевна задруга 1961).
- Idem, *Целокупна дела*, Vol. 1 (Београд, Нови Сад, Приштина: Народна књига, САНУ, Матица српска, Јединство 1987).
- Милановић, Јасмина, *Женско друштво (1872–1942)* (Београд: Службени гласник 2020).
- Милутиновић, Коста, „Прве српске социјалисткиње и руске нихилисткиње у Цириху“, *Зборник Историјског музеја Србије*, No. 15–16 (1979), 19–28.
- Offen, Karen, "Defining Feminism: A Comparative Historical approach", *Signs*, Vol. 1, No. 14 (1986), 119–157.
- Eadem, Offen, Karen, "Defining feminism: a comparative historical approach", *Beyond Equality and Difference: Citizenship, feminist politics and female subjectivity* (London and New York: Routledge, 2005.), 62–81.
- Eadem, *European Feminisms, 1700–1950: A Political History* (Stanford: Stanford University Press, 2000).
- Pantelić, Ivana, "John Stuart Mill in Nineteenth-century Serbia: Influence on Political Thought and Gender Issues", *Balkanica*, Vol. 40 (2009), 85–93.
- Павловић, Леонтије, *Смедеревске штампарије и појава најстаријих листова Народна воља и Фењер 1875–1876. године – расађивача социјалистичких идеја* (Смедерево: Музеј у Смедереву, 1970).
- Попов, Чедомир, „Светозар Марковић о еманципацији жена“, *Зборник Матице српске за друштвене науке*, No. 32–33 (1962).
- Роровић, Драгана, *Жене и науци: Од Архимеда до Ајнштајна* (Београд: Службени гласник, 2012).
- Продановић, Јаша, s. v. „Тодоровић Милица“, Станоје Станојевић (ур), *Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка*, Књ. 4 (Сремски Карловци, Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића 2010).
- Сандић, Миленко, „Узгредна реч“, у: Александар Дима Син, *Жене које убијају и жене које гласају* (Београд: Књижара Велимира Валожића, 1881), v–vi.
- Schmale, Wolfgang, "Processes of Europeanization", *European History on Line (EGO)* (December 2010), 1–9.

- Скерлић, Јован, *Светозар Марковић, његов живот, рад и идеје* (Београд: Portalibris, ЦЕТ 2020).
- Snellgrove, Laurence E., *Suffragettes and Votes for Women* (London: Longmans 1984).
- Stefanović, Svetlana, „Differenzfeminismus: O recepciji ideja nemačkih feministkinja među pripadnicama Ženskog pokreta“, u: Jelena Milinković i Žarka Svirčev (ur.), *Ženski pokret (1920–1938): zbornik radova* (Beograd: Institut za književnost i umetnost, 2021), 387–404.
- Столић, Ана, *Сестре српкиње: Појава покрета за еманципацију жена и феминизма у Краљевини Србији* (Београд: Еволута 2015).
- Trgovčević, Ljubinka, „Studentkinje iz Srbije na stranim univerzitetima do 1914.“, u: Latinka Perović (ur.), *Srbija u modernizacijsim procesima 19. i 20. veka: Položaj žene kao merilo modernizacije* (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije 1998), 83–100.
- Вујошевић, Убавка, „Учешће жена у радничком покрету Београда 1903–1914“, *Годишњак града Београда*, Vol. 7 (1960), 353–394.
- Vuletić, Vitomir, „Ujedinjena omladina srpska i društveni položaj žene“, u: Latinka Perović (ur.), *Srbija u modernizacijsim procesima 19. i 20. veka: Položaj žene kao merilo modernizacije* (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije 1998), 163–173.
- Zaharijević, Adriana, *Postajanje ženom* (Beograd: Rekonstrukcija ženski fond, 2010).

Ivana Pantelić,

Institute for Contemporary History, Belgrade

The Subjection of Women: the first Serbian feminists and their European models

Abstract: This paper examines Western Europe's and Russia's social and cultural transfers to the first Serbian feminists and their philo-feminist supporters. Special attention is paid to the influences from Russian socialists, western liberals, and latter German social democrats. These political ideas, to a great extent, affected the development of feminist ideas and the women's movement in 19th-century Serbian society. First influences came from Serbian male and female students who studied at western universities, mostly in Switzerland, in Zurich, and also from those in Russia, in St. Petersburg. Serbian socialists, with Svetozar Marković being the most prominent among them and Anka and Milica Ninković, were the pioneers of feminism in 19th-century Serbia.

Keywords: feminism, socialism, liberalism, cultural transfer, Svetozar Marković, Milica and Anka Ninković, John Stuart Mill, Clara Zetkin